

KENTSEL ALANLARDAKİ SAHİPSİZ KÖPEKLER SORUNU VE ÇÖZÜM UYGULAMALARI

Gülizar Çakır Sümer¹

Öz

Sahipsiz köpek sorunu küresel olarak kentlerde gündelik hayatın önemli bir parçası haline gelmektedir. Bu açıdan pek çok şehrin tarihi, başıboş köpeklerle mücadeleyi de içermektedir. Genel olarak sahipsiz hayvanların özelde ise köpeklerin aşırı derecede çoğalmasının toplumsal ve çevresel açıdan pek çok olumsuz etkisi bulunmaktadır. Sahipsiz köpekler bugün çok sayıda kent için önemli bir politika meselesi haline gelmektedir. Aşılınmamış veya saldırgan köpekler, kamu düzeni ve güvenliği açısından ciddi sıkıntılara neden olmaktadır. Kamu otoriteleri köpeklerden zarar gören halk ile hayvanseverlerin baskıları arasında sıkışmış bir vaziyette sorunu çeşitli yollarla çözmeye çalışmaktadırlar. Kentsel ortamdaki köpek sayısının azaltılması en önemli çözüm olarak görülmekte ve bunun için onların itlaf edilmeleri, kısırlaştırılmaları veya sahiplendirilmeleri gibi uygulamalara gidilmektedir.

Çalışma literatür araştırmasına dayanmaktadır. Bu çalışmada amaç kentsel ortamda ciddi bir sorun haline gelen köpek saldırıları ve zararları karşısında alınan önlemlerin ve bu önlemlerin sonuçlarının farklı ülke örnekleri üzerinden incelenmesidir. Çalışmada itlaf ve yaşam alanlarından uzaklaştırmaya göre aşılama, kısırlaştırma, sahiplendirme, köpeğini sokağa terk edenlere yönelik cezalandırma ve evcil hayvan üretiminin sınırlanması gibi uygulamaların sahipsiz köpeklerinin sorunu çözmeye daha etkili olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Başıboş hayvanlar, başıboş köpekler, kentlerde köpek sorunu.

Jel Kodları: Z00

THE ISSUE OF STRAY DOGS IN URBAN AREAS AND POTENTIAL SOLUTIONS

Abstract

The problem of stray dogs has become a significant concern of daily urban life in cities globally. In this regard, the history of many cities includes efforts to combat stray dogs. The overpopulation of stray animals, especially dogs, has numerous negative social impacts and has detrimental environmental consequences. Today, stray dogs have become a crucial policy matter for many cities. Unvaccinated or aggressive dogs can pose severe problems for public safety and order. Public authorities are trying to solve the problem in various ways, caught between the pressures of the public affected by dogs and animal rights activists. Reducing the number of dogs in

¹ Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İİBF, Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: gulizar.sumer@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6642-5130.

Atıf: Çakır Sümer, G., (2024). Kentsel alanlardaki sahipsiz köpekler sorunu ve çözüm uygulamaları. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(17), 34-49.

DOI: 10.54831/vanyyuiibfd.1434040

urban areas is considered the most effective solution, and various measures, such as culling, sterilization, and adoption, are employed to achieve this goal.

This study aims to examine the measures taken and their outcomes against the problem of dog attacks and damages, which have become a serious issue in urban environments, through different country examples. The study concludes that measures such as vaccination, sterilization, adoption, penalties for those who abandon their dogs, and restrictions on pet breeding may be more effective in solving the problem of stray dogs compared to euthanasia and removing them from their habitats.

Keywords: Stray animals, stray dogs, dog problems in cities.

Jel Classification : Z00

GİRİŞ

Köpekler en eski evcil hayvanlardandır. Antik Çağ'a ait çeşitli uygarlıkların kalıntıları arasında yer alan köpek tasvirleri, tasmaları, kolyeleri ve heykelleri köpeğin günlük hayattaki yerini ve önemini ortaya koymaktadır. Çoğu Antik kent yazıt ve sanatında köpek, insanın arkadaşı ve koruyucusu olarak tasvir edilmektedir (Mark, 2019).

Orta Çağ'da köpeklerin çoğunluğu beslenebilmek için çalışmak zorunda kalmışlardır. En yaygın görevleri ev, mal ve hayvan bekçiliği olan köpekler toplumun her düzeyinde bulunur iken av köpekleri özellikle aristokrat kültüründe önemli bir yere sahip olmuştur (Collin, 2018). Orta Çağ İngiltere'sinde köpekler evcil hayvan değil esas olarak birer çalışan olarak görülmesine rağmen (Butler, 2023), vebanın yayılmasında da önemli bir neden oldukları gerekçesiyle hedef alınmışlardır. Bunun sonucunda şehirlerden tamamen uzaklaştırılmaları yoluna gidilmiştir. Bu kapsamda önleyici tedbir olarak çok sayıda köpek itlaf edilmiştir. Köpek sahipleri ve hayvansever halkın köpeklerin itlaf edilmesinde görevli kişilere zarar vermesi, köpekleri saklaması ve çalışmalara engel olması gibi davranışlarda bulunmaları sonucu, bunlara yönelik yasaklayıcı düzenlemeler yapılmak zorunda kalmıştır (Coomans, 2021).

Sanayileşmeyle hızlanan kentleşme sürecinde canlı türlerinin yok edilmesi, toprağın kentsel amaçlarla kullanılması kedi ve köpek gibi diğer canlıların yaşam biçimlerinin de değişmesine neden olduğu bilinmektedir. Bu canlıların yaşama koşulları büyük oranda insana bağlıdır. İnsan tarafından verilen yiyeceğe ihtiyaçları olduğu için insanın bulunduğu hemen her yerde bu canlıları görmek mümkündür. Bu nedenle kırsal nüfusun kentlere yönelmesi, insan kadar köpek popülasyonunu da kentlerde daha görünür kılmaktadır. Nihayetinde kentsel alanlar duvarlarla çevrili olmadığından köpek ve diğer canlıların erişebileceği bir alandır. İnsanın ardından veya insanla birlikte kente gelen sahipsiz ya da başıboş köpekler kentsel ortamda çoğu insan gibi yemek, su ve barınak bulmak gibi çeşitli zorluklarla mücadele etmektedirler.

Aslında köpekler de diğer canlılar gibi serbest bir tür iken insanlar tarafından bir kısmının sahiplenilmesiyle; sahipli-sahipsiz köpek ayrımı ortaya çıkmaktadır. Sahipleri tarafından terk edilen veya sahibinden bir şekilde uzaklaşan köpekler başıboş ya da sokak köpeği olarak daha kötü koşullarda yaşamak zorunda kalmaktadır. Ortaya çıkan bu olumsuz durumla birlikte köpeklerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi yönünde çeşitli adımlar atılmaktadır. Hayvan haklarını garanti altına almaya yönelik yasaların onaylanması ve örgütlerin oluşturulması önemli gelişmelerdir.

İnsanın hayvanlardan faydalanması ve onlara zarar vermesi sonucunda oluşan duyarlılık hayvanlar için bazı hakların garanti altına alınmasına yönelik hukuki düzenlemelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda insanlık tarihinin farklı dönem ve toplumlarında hayvanların maruz kaldığı kötü muamelelere karşı duran düzenlemeler 1978’de Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi’yle sonuçlanmıştır. Bu Bildirge’ye göre (La Fondation Droit Animal, 2023):

Tüm hayvanların var olma ve saygı görme, insanlarca gözetilme, bakılma ve korunma hakları vardır. Hiçbir hayvana kötü davranılmaz, acımasız ve zalimce işlem yapılamaz. Geleneksel olarak insanların çevresinde yaşayan bütün hayvanlar uyumlu biçimde türüne özgü yaşam koşulları ve özgürlük içinde yaşama ve üreme hakkına sahiptir. İnsanların kendi çıkarları için bu uyumda ya da bu koşullarda yapacakları her türlü değişiklik bu haklara aykırıdır. Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde yer alan bu düzenlemelere rağmen pek çok hayvan ekonomik, sosyal, bilimsel veya kültürel nedenlerle kötü muameleyle maruz kalmaya devam etmektedir.

Sokak hayvanlarının içinde buldukları kötü koşulları hafifletmek amacıyla ulusal ve uluslararası pek çok sivil toplum örgütünün yoğun çaba gösterdiğini de belirtmek gerekmektedir. Bunlar arasında OIPA(International Organization for Animal Protection), Global Strays, Four Paws, SPCAInternational (Society for the Prevention of Cruelty to Animals), IAPWA(International Aid for the Protection and Welfare of Animals) ve ISDF(International Street Dog Foundation) gibi örgütlenmeler yer almaktadır. Bu örgütlenmeler çeşitli proje ve programlarla uluslararası çapta hayvan refahı için barınakları finanse etme, kısırlaştırma, aşılama, tıbbi bakım, beslenme, barınma ve insanlarda konuya yönelik farkındalık oluşturma gibi konularda yoğun olarak çalışmaktadırlar.

Uluslararası hayvan koruma kuruluşları küresel hayvan koruma çalışmalarına 2000 yılında harcamış oldukları 110 milyon doların % 10-20’si köpek projelerine ayrılmış iken 2020’deki 400 milyon dolar harcamanın yaklaşık 50 milyon doları köpek projelerine tahsis edilmiştir. Bu fonlara dünya çapındaki yerel veya ulusal hayvan gruplarının harcamaları dâhil değildir (Rowan, 2022).

Başıboş köpeklerin yaşam koşullarını iyileştirmek için harcanan para ve çabalara rağmen köpek popülasyonu artmakta ve insanlara yönelik tehditleri küresel çapta büyümektedir. İlgili kamu otoriteleri ise köpeklerden zarar gören halk ile hayvan hakları savunucularının hayvan haklarının sağlanmasına yönelik baskısı arasında sıkışmış bir vaziyette, çeşitli yollarla sorunu çözmeye çalışmaktadırlar. Bu sorunların büyük oranda ortadan kaldırılmasında ise aşırı çoğalan sahipsiz köpeklerin sayısının

azaltılması önemli bir çözüm yolu olarak görülmektedir. Oysa sahihsiz köpeklerin sokak ve caddelerden yani kentsel ortamdan uzaklaştırılmaları mümkün olmadığı gibi aslında tam olarak yapılması gereken veya istenen de bu değildir. Asıl amaç onlardan zarar görmeden ve onlara zarar vermeden birlikte nasıl yaşanılacağına yönelik çözümlerin ortaya konulması ve bunlara yönelik uygulamaların sağlanması olmalıdır.

Çalışma öncelikle sokak köpeklerinin kentsel ortamda önemli bir sorun olarak ortaya çıkış nedenlerini ve bu durumun neden olduğu sorunları ortaya koymaktadır. Devamında, sorunu çözmeye yönelik uygulamaların ne düzeyde etkili sonuçlar ortaya çıkardığı, farklı ülke örnekleri üzerinden incelenmektedir.

1.KENTLERDE KÖPEK SORUNUNU ORTAYA ÇIKARAN NEDENLER

Hayvanlar doğası gereği kentsel dokunun bir parçası olmuşlar ve kentlerde insanlarla birlikte yaşamışlardır. Bu hayvanların çoğuna ise işlevleri açısından bakılmıştır (Gordon, 2017). Doğada özgür yaşayan köpekler, evcilleşme süreciyle birlikte av, çoban, bekçi köpeği gibi kendilerine yüklenen görevlerle hem kategorize edilmiş hem de insanın yanında yaşam sürdürmüşlerdir.

Örneğin 19. yüzyılın ikinci yarısında New York'ta sokaklar çürüten çöpler, hayvan ölüleri, insan ve hayvan atıklarıyla doluydu. Yoksul mahallelerde domuzlar, köpekler ve diğer hayvanlar başıboş dolaşmakla birlikte bu hayvanlar en etkili sokak temizleyicisi görevini üstlenmişlerdir (NYC Health, 2005: 10). Ancak geçen zamanla birlikte sokak temizliği hizmetlerinde bir araç olarak kullanılan köpeklere olan ihtiyaç ortadan kalkmıştır. Hatta köpekler çöpleri dağıtıp ve kentleri kirlettiklerinden dolayı kamu sağlığı, kamu güvenliği ve yaşam kalitesi açısından ciddi bir tehdit olarak görülmüştür. İşte bu durumlar, başıboş ya da sokak köpeği sorununu gündeme getirmiştir.

Kamusal alanda başıboş dolaşan ve bir kişinin sorumluluğu altında bulunmayan her köpek sokak köpeği olarak kabul edilmektedir (Waltham Forest, 2023). Küresel başıboş köpek sorunu, insan eylemlerinden toplumsal faktörlere kadar uzanan çeşitli nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu nedenler şu şekilde sıralanabilir: Sorumlu evcil hayvan sahipliğinin yetersizliği, kontrolsüz üreme, ekonomik faktörler, mevzuat ve uygulama yetersizliği, hayvanlara yönelik kültürel tutum, doğal afetler ve çatışmalar (Anstett, 2023). Bunlara ek olarak kırsal alandaki kontrolsüz üreme de önemli bir nedendir. Sayısı artan bu köpek popülasyonu ağırlıklı olarak kırsaldan şehirlere doğru hareket etmektedir (Eker'den aktaran Akıntürk, 2022).

Kentsel alanda köpek sorununun ortaya çıkmasında esas olarak kentleşme süreci önem taşımaktadır. Kent ortamı hayvanlar için uygun yaşam koşulları sunmamaktadır. Daha fazla insanın kentlere göç etmesi kırsalda sahihsiz, bakımsız ve aç kalan köpeklerin kentlere gelmesine neden olmaktadır. Yaşam alanının kırsaldan kentlere kayması, kentlerde de apartman dairesinin yaygın konut tipi olması, köpek sahipliğini azalttığı gibi mevcut köpeklerin sokağa bırakılmasına neden olmaktadır.

İnsanlar tarafından sokağa terkedilmeleri, kontrolsüz bir şekilde çoğalmaları, açlık, susuzluk ve kötü muameleye maruz kalmaları gibi nedenler bu canlıların saldırganlığını artırmaktadır. Mahkemelerde, evlerde beslenen köpekler ve kedilerden rahatsız olan komşular tarafından açılan davaların sayısı giderek artmaktadır. Köpekleri sokağa bırakma seçeneği belki en kolay olanıdır. Sokağa terk etme dışında köpekler sahipleri tarafından hayvan barınaklarına da bırakılabilmektedir. Ancak barınağa bırakılan hayvan sayısının artması ciddi bir maliyeti beraberinde getirmektedir. Bu nedenle yeni barınaklar açılmadığı gibi var olanlar da kapanabilmektedir. Ayrıca personel, mama, aşı ve tedavi gibi harcamaların fazla olması yerel yönetimler ya da bu konuyla ilgilenen STK'lar için büyük maliyetlere neden olmaktadır.

2. BAŞIBOŞ KÖPEKLERİN KENTLERDE NEDEN OLDUĞU SORUNLAR

Dünya Sağlık Örgütü tarafından dünyada yaklaşık olarak 200 milyon köpeğin var olduğu tahmin edilmektedir (Four Paws, 2023a, World Animal Foundation, 2023). Tüm dünyada etkili bir köpek takip sisteminin olmaması nedeniyle kentsel ortamda artan başıboş köpek sayısının net bir şekilde ortaya konulması mümkün değildir.

Başıboş köpek sorunu kentsel ortamlarda giderek büyümektedir. Ancak sorun büyümekle birlikte net bir çözüm ortaya konulamamaktadır. Farklı kaynaklara bağlı olarak gelişen başıboş köpek sorununun çözümünde de çeşitli faktörlerin etkisi söz konusudur. Bu noktada toplumların sosyal ve ekonomik yapısı, başıboş köpek sorunu açısından önemli bir belirleyicidir. Hukuki düzenlemeler ve bunların uygulanması konusunda gösterilen kararlılık da başıboş köpeklerle bağlantılı sorunların önlenmesinde ya da zararın en aza indirilmesinde önemli etkilere sahiptir. Ayrıca kamuoyunun bilinç düzeyi, sokak ve caddelerin düzeni ile sokak hayvanlarına karşı kötü davranışların yasaklanması gibi konular da etkilidir.

Başıboş köpekler, içinde buldukları kötü koşullar sebebiyle insanlara saldırarak yaralama veya ölümlere neden olmaktadır. Ayrıca köpeklerin çöpleri dağıtmaları, dışkılarının hastalık kaynağı olması ve aşırı çoğalmaları gibi istenmeyen durumlar nedeniyle sokak ve caddeler köpekler kadar insanlar için de güvensiz yerler haline gelmektedir. İşte bu sebeplerle kentsel alanlardaki köpekler büyük oranda bir sorun olarak gündemde yer almaktadır.

Bunun yanında bu sorunun ortaya çıkmasında büyük oranda köpek sahiplerinin etkili olduğu da söylenebilir. Bırakılabilecekleri barınakların olmaması veya yetersiz olması gibi durumlar köpeklerin sokaklara bırakılmalarına neden olmaktadır. Bu koşullarda kontrolsüz üreme, popülasyon artışına neden olmaktadır. Sokak köpeklerinin fazla olduğu çocuk parkları, sokaklar, kampüsler ve okul önleri gibi pek çok yer kent halkı için güvensizdir. Bu durum toplum hayatını kısıtlayıcı bir sorundur. Köpek saldırısına uğrama korkusu günlük hayata sınırlama getirmektedir. Özellikle alt gelir grubunun yaşadığı yerleşimlerde bu sınırlamalara daha fazla rastlanılmaktadır.

Başiboş hayvanlar dünyada gelişmekte olan ülkelerin bir sorunu olsa da bu hayvanlardan kaynaklı hastalık ve salgınlar sorunu küresel düzeye taşımıştır (Strand, 2011). Örneğin, 2022'de Meksika sokaklarında tahminen 500.000 köpeğin var olduğunun rapor edilmesi Meksika'yı Latin Amerika'daki en büyük sokak köpeği popülasyonuna sahip ülke haline getirmektedir. Brezilya ve Porto Riko da benzer durumdadır (Singh, 2023). Bu ülkelerin ekonomik durumu, sokak köpeklerine yönelik çözümlerin uygulanmasını kısıtlamaktadır.

Gelişmiş dünyanın kentlerindeki sokak köpeği sayısı gelişmekte olan dünyaya göre daha azdır ya da büyük bir sorun teşkil edecek sayıda değildir. Bunun temel nedenleri olarak gelişmekte olan ülkelerdeki gecekondu mahalleleri ve etkili bir şekilde yönetilemeyen çöpler gösterilmektedir. Bu nedenle gelişmiş ülkelerde işe yarayan köpek kontrol yöntemleri, kentsel koşulların farklılığı nedeniyle bu ülkelerde olumlu sonuç verememektedir. Yapılan bazı çalışmalar kentsel alanda köpek yoğunluğunun en yüksek olduğu yerler olarak çöp depolama alanları ile alt ve orta gelir konut alanlarının olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca gecekondu halkının besledikleri köpekleri serbest bırakmaları da başiboş köpek sayısının artmasında önemli bir nedendir. Bu açıdan bakıldığında şehirlerde başiboş köpek popülasyonunun artmasında, kötü çöp yönetiminin etkisi olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. İyi yönetilemeyen çöplük alanlar köpeklerin beslenme ve barınma ihtiyacını karşıladığından başiboş köpekler kentsel çöplükler ve atık depolama alanları çevresinde toplanma eğilimindedirler (The Welfare of Stray Dogs, 2008; Sehgal vd., 2011; Believers IAS Academy, 2023).

Başiboş köpek sorununun Türkiye'deki seyri incelendiğinde de gelişmekte olan ülkelere farklı olmadığı görülmektedir. Osmanlı'daki modernleşme çabaları başkent İstanbul'da sokak köpekleri üzerinde de ciddi etkiler ortaya çıkarmıştır. Kamu otoritelerinin sokakları kontrol etme, çöpleri temizleme ve hijyen konularında artan kapasiteleri, daha önce başiboş köpeklerin üstlendiği sokak temizliği ve koruma gibi yardımcı rollerini ortadan kaldırmıştır. Bu hizmetler yeni oluşturulan belediye teşkilatlarına ve devlet görevlilerine tahsis edilmiştir (Gündoğdu, 2018).

Çöplerin çöp kutularına atıldığı ve düzenli olarak çöp kutularının boşaltıldığı ülkelerde başiboş köpeklerin daha az sayıda görülmesi (Farooq'dan aktaran Rahman, 2019) etkili çöp yönetiminin başiboş köpeklerle mücadeledeki önemini ortaya koymaktadır. Çöplerin uzun süre alınmamasıyla dolan kutulardan taşan çöpler köpekleri çekmektedir. Hızlı kentleşmeyle denetimsiz bir biçimde gecekondu mahallelerinin oluşması, buralarda sunulamayan atık toplama hizmetleriyle birleşmekte ve başiboş köpekler için birer yaşam alanı olarak çekici hale gelmektedir. Bu nedenle diğer önlemlere ek olarak iyi yönetilen atıkların, başiboş köpek kontrolünde önem taşıdığı dikkate alınmalıdır.

Otoyolların geniş ve yoğun olması yol kenarlarında veya ortasında yatan ya da yolun karşısına geçmeye çalışan sokak hayvanları nedeniyle trafik ve yol güvenliği tehlikeye girmektedir. Yayalar ve kazaya sebebiyet veren hayvanlar açısından tehlikeli durumların ve hatta can kayıplarının oluşmasına yol açmaktadır (Intozzi, 2023). Hayvan ve araç çarpışmaları ciddi bir trafik güvenliği sorunu haline

gelmekte, çarpışmaların sosyo-ekonomik maliyetleri istikrarlı bir şekilde artmaktadır (Canal vd., 2018). Hindistan'daki bir sigorta şirketinin verileri bu ülkedeki trafik kazalarındaki ikinci ana nedenin başıboş hayvanlar olduğunu ve bunun da büyük kısmının (% 58) köpeklerden kaynaklandığını ortaya koymaktadır (Dash, 2022). Yol ağının genişlemesi, artan araç sayısı ve trafik nedeniyle her yıl binlerce hayvan ve özellikle kentsel ortamda sayıca fazla olan sokak köpekleri ölmektedir. Yol kenarlarına veya ortasına yatmaları, aniden araçların önüne çıkmaları trafik kazalarının temel nedenlerindedir. İnsan yaralanmalarına ve hatta ölümlerine neden olan hayvan kaynaklı kazalarda maddi zararlar oluşmaktadır.

ABD'de köpek ısırmasına bağlı yaralanmalar okul çağındaki çocuklar ile az nüfuslu bölgelerde ve yoksul mahallelerde yaşayanlar arasında daha yaygındır (Tuckel ve Milczarski, 2020). Örneğin Dallas'taki 10 köpek ısırığından 8'inin, gelir ortalaması düşük mahallelerde gerçekleştiği, bunların dörtte üçünün Afro-Amerikan veya Latin kökenli vatandaşlar olduğu belirlenmiştir. Şehrin zengin mahallelerinde başıboş köpek tehdidinin hoş görülmeceği kabul edilmektedir (Mervosh vd., 2016). Aynı durum Hindistan'da da geçerlidir. Şöyle ki son beş yılda çoğu yoksul ve kırsal alanda yaşayan ailelerin çocukları olmak üzere 300'den fazla kişi köpekler tarafından öldürülmüştür. Daha kötüsü, köpekler 20.000'den fazla kuduza bağlı ölümden sorumludur (Vanak, 2023). Başıboş sokak hayvanları(inek, köpek, boğa, eşek gibi) trafik sıkışıklığına ve kazalara yol açarak ciddi bir tehlike ve sorun haline gelmektedir (The Times of India, 2019).

Yaşanan ekonomik krizler de sokak köpeği sayısının artmasında etkilidir. Ekonomik koşulların kötüleşmesi köpeklerin sağlık ve beslenme gibi masraflarının karşılanması noktasında sorun oluşturduğundan hayvanlar sokaklara terk edilmekte ya da barınaklara bırakılmaktadır. Sokaklardaki başıboş köpekler arasında terk edilen evcil köpeklerin sayısının giderek artması, köpek sahiplenmelerinde daha dikkatli davranılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Sahipleri tarafından sokağa terk edilen evcil köpekler sokakların sunduğu yeni ve zorlu yaşam koşulları karşısında zayıf oldukları için kolayca diğer köpeklerin avı haline gelebilmektedir.

Örneğin Lübnan'da pandemi süreci, artan işsizlik, yüksek fiyatlar ve özel gıdaların sürekli yokluğu, terk edilen hayvan sayısının artmasında etkili olan faktörlerdir. Mamaların çoğunun ithal edilmesi ve dolar olarak fiyatlandırılması köpek sahiplerini zorladığından (Hosn'dan aktaran Damaj, 2021) köpekler sokağa terkedilmiştir. Belediyeler bu sorunun çözümünden sorumlu olmakla birlikte öncelikli bir sorun olarak görmemekte, aynı şekilde hükümetin de öncelikli konuları arasında yer almamıştır (Al-Houssari, 2021). Benzer şekilde Almanya'da 2009 yılında yaşanan ekonomik krizden köpekler de ağır biçimde etkilenmiştir. Sahipleri tarafından terk edilen hayvan sayısındaki artışın gerekçesi olarak ise ekonomik durum gösterilmiştir. Üstelik ekonomik kriz terk edilen hayvan sayısını çoğaltmakla kalmamış, yapılan bağışların azalması yönünde de bir etkiye neden olmuştur(Crossland, 2009). Doğal olarak beslenme ve barınma koşulları değişen köpeklerde saldırganlık eğilimi artmaktadır.

Köpekler biyolojik ve çevresel nedenlerden ötürü ısırabilmektedir. Çevresel nedenler olarak kötü muameleye maruz kalmaları, tanıdıkları bölgeden uzaklaştırılmaları, uzun süre bağlı tutulmaları, hasta, aç veya susuz kalmaları ya da ürkütülmeleri halinde insanlara karşı düşmanca davranma olasılıkları yüksektir. Biyolojik olarak ise dişilerin yavrularını koruma içgüdüğü, erkek köpeklerin ise hormonal durumları ısırma etkilidir (Gandhi,2023). Başiboş hayvanlar veteriner bakımı almadığı ve bir dizi tehlikeli parazit ve kuduz gibi hastalıklara karşı aşılmadığı veya tedavi edilmediği (Passut, 2017) için hastalanmakta, acı çekmekte ve insan sağlığı açısından ciddi birer tehlike kaynağına dönüşmektedir. Hastalıklı görünüşleri insanları korkutmaktadır. Bu görünümdeki köpeklerin varlığı ve saldırganlıkları şehirlerin imajını olumsuz etkilemekte ve güvensiz yerler olarak görülmesine neden olmaktadır.

Başiboş köpek sorunu turizm sektörü üzerinde de olumsuz etkilere sahiptir. Kontrol altına alınamayan ve zararları artan sahipsiz köpeklerin yoğun olduğu yerlere turistlerin gitme eğilimi azalmaktadır. Pek çok turist için, aklıktan ölmek üzere olan, hasta veya acı çeken kedi veya köpeklerle karşılaşmak olumsuz bir izlenim bıraktığından bu durumu çeşitli şekillerde duyurma eğilimine girmektedirler. Ayrıca turistlerde o yere bir daha geri dönme eğilimi azalmaktadır (Webster, 2013: 1). Örneğin başiboş köpekler 1880'li yıllarda Paris'in suç, pislik ve güvensizlikle boğuşan patolojik bir şehir olduğu algısına katkıda bulunduğundan Paris yetkilileri ve kamu hijyenistleri, şehri güvenli, temiz ve modern hale getirmek için başiboş hayvanların, çözülmesi gereken bir sorun olduğunu ilan etmiştir (Pearson, 2017). Yani başiboş köpekler şehrin imajı hakkında bir takım önemli ipuçları vermektedir. Başiboş köpeklerin varlığı şehrin güvenliği, hijyeni ve insan dolaşımı açısından ciddi bir sorundur.

Başiboş köpekler yalnızca insanların sağlığı ve güvenliği için bir tehlike olarak değil, aynı zamanda toplum için etik ve ahlaki bir sorun olarak görülmektedir. Köpeklere uygulanan zulüm, açlık, yaralanmalar ve ölümlerin insanlar üzerinde yarattığı duygusal yükün (ThePetNest, 2023) de dikkate alınması gerekmektedir.

Köpek sayısının artması hastalık, kaza, ölüm gibi istenmeyen durumlara ek olarak ekonomik ve politik olarak, ilgili otoritelerin ek maliyetler altına girmesine ve sorumluluk almalarına neden olmaktadır. Bu yönetimler açısından köpekler için bakım evlerinin kurulması, beslenme, tedavi ve kısırlaştırma masraflarının karşılanması büyük yük olmaktadır. Hayvan hakları ihlalleri (itlaf, eziyet etme gibi) ise hayvanseverler ile ilgili yönetimi toplumsal ve politik arenada karşı karşıya getirmektedir.

3. BAŞIBOŞ KÖPEK SORUNUNU ÇÖZMEYE YÖNELİK ÖNLEMLER VE ETKİLERİ

Köpek popülasyonu yönetimi stratejisi geliştirmek için mevcut köpek popülasyonunun büyüklüğünün, popülasyona yeni katılanların kaynağının, hayvan refahı sorunlarının, başiboş hayvanların neden olduğu sorunların, mevcut kontrol yöntemleri ile kilit uygulayıcıların ve paydaşların

belirlenmesi gerekmektedir (Seaman'dan aktaran Garcia, 2016). Başiboş köpeklerin barınaklarda toplanması, bunlara gıda sağlanması, hasta hayvanların tedavi edilmesi, aşılması, kısırlaştırılması ve diğer sorunların çözülmesi (ULUCHAY, 2022) gibi çözüm önerileri ileri sürülmektedir. Ancak sorun çok boyutlu olarak ele alınmadığı sürece bu öneri ve uygulamalar yeterli olamamaktadır. Örneğin (Koutrouvelis, 2023) Yunanistan'da sayıları 3 milyonu aşan başiboş köpek ve kediyle mücadele etmek için hükümet ve çeşitli kuruluşlarca inşa edilen barınaklar başiboş köpek sorununu çözmede etkili olamamaktadır. Çünkü başiboş hayvanları kontrol etmeye çalışan kurum ve gruplar genellikle yetersiz fona ve personele sahiptir. Barınaklara ilişkin maliyetlere yüksek kısırlaştırma maliyetleri de eklenince (KUAM News, 2018) başiboş köpek sorunun ekonomik yönden de ciddi bir yük olduğu ortaya çıkmaktadır.

Başiboş ve yabani köpeklerin sayılarının azaltılması veya kontrol altına alınması kuduz başta olmak üzere köpek kaynaklı hastalıkların önlenmesinde, köpek saldırılarının azaltılmasında, sokaklarda insanların korkmadan özgürce hareket etmelerinde ve trafik kazalarının ciddi bir nedeninin ortadan kaldırılmasında önemli etkilere sahiptir (WOAH, 2011). Sıralanan bu durumların genellikle gelişmekte olan ülkelerde bir sorun olması, bu ülkelerde başiboş köpek yönetiminde ciddi yetersizliklerin varlığına yönelik bir işarettir. Bu noktada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında farklılıklar mevcuttur.

Gelişmiş ülkelerde genellikle başiboş köpek sorunu bulunmamakta ve herhangi bir başiboş köpeğe şayet sahibi tarafından salıverilmemiş ya da kaçmamışsa rastlanılamamaktadır. Bir şekilde başiboş hale gelmiş bir köpek derhal yetkili birim tarafından alındığı ve “geçici” barınaklara konulduğu bilinmektedir. Dünyanın hiçbir gelişmiş ülkesinde başiboş köpeklerin alınıp ömürlerinin sonuna kadar barındırıldığı kalıcı barınaklar mevcut değildir. Belli bir süre içinde şayet sahibi gelip almazsa veya bir sahiplenen bulunmazsa, bahsi geçen köpek uyutulmaktadır (Pektaş, 2022).

Sokak köpeklerinin uzaklaştırılması veya itlafi, nüfusu kontrol altına almanın en temel yöntemi gibi görünse de aslında tamamen işe yaramaz olduğu kanıtlanmıştır. Köpekler uzaklaştırıldığında ya da öldürüldüğünde o bölgeye sürekli yeni köpekler girmekte; popülasyon sürekli değişmekte ve saldırgan köpekler hızla çoğalarak kuduz mikrobu taşımakta (The Welfare of Stray Dogs, 2008) ve bulaştırmaktadırlar. Örneğin 1999-2006 arası dönemde Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da 70.000'den fazla sokak köpeği öldürülmesine rağmen sokaklardaki başiboş köpek sayısında bir azalma olmamıştır. 2008'de başiboş köpeklerin artışı için itlaf edilmelerini yasaklayan ilk Bulgar Hayvanları Koruma Yasası yürürlüğe girmesine rağmen pek çok belediyenin kısırlaştırma projelerini yürütecek kaynaklara sahip olmaması ve evcil hayvanların terk edilmesini önleyen çok az yaptırımın bulunması nedeniyle sorun çözülememektedir (Four Paws, 2023b). Bu nedenle belediyelere ya da ilgili birimlere yapılan sokak köpeklerinin toplanması yönündeki istekler mevcut köpeklerin toplanması durumunda yeni köpeklerin bölgeye geleceği gerekçesiyle geri çevrilmektedir. Bir yönüyle bu uygulama haklı

görülebilir. Çünkü o bölgedeki sokak köpekleri vatandaş tarafından zaman içerisinde tanındığından saldırgan olanlara karşı daha dikkatli davranılmaktadır.

New Forest (İngiltere-Hampshire) yerel yönetim bölgesinde tasmaşız ve çipsiz bulunan köpekler köpek bekçisi birimi tarafından toplanarak belediyeye ait barınaklara götürülmektedir. Sahibinin gelmesi için yedi gün süre verilmekte(sahibi gelirse belli bir ücret ödemesi gerekir) ve sahibi gelmeyen köpek belediyenin malı sayılarak yeniden sahiplendirilmektedir (New Forest District Council, 2023). Örneğin Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de başıboş ve hasta köpeklerin yakalanması sorumluluğu, başkent bölgesinin yol ve kamu hizmetleri birimine aittir. Yakalanan köpekler özel yerlere götürülerek sahipleri bulunana kadar tutulmaktadır. Sahipleri bulunamayanlar etkisiz hale getirilmektedir (CABAR.asia, 2022).

Diğer ülkelerden farklı olarak köpek popülasyonunun kontrolü için Tayland'da genellikle ötanazi uygulanmamaktadır. Bir hayvanın zoonotik bir patojen taşıması durumunda sağlığa yönelik tehlike oluşturması ve tedavi edilemeyecek bir hastalık olması veya yaralanmada yaşayabileceği acı, hayvanlara ötanazi yapılmasını haklı kılan iki neden (Belkadi ve Shih, 2023) olarak kabul edilmektedir. Ancak ötanazi yasağı da başıboş köpek sayısını artıran bir unsurdur. Çünkü sokağa bırakılan hayvanların öldürülmesinin yasak olması, çeşitli gerekçelerle evcil hayvanlardan kurtulmak isteyen sahiplerinin daha az suçluluk hissetmelerine neden olmaktadır. Örneğin (Mervosh vd., 2016) Dallas'ta (ABD) 2008 yılında barınaklarda ötanazi uygulanan köpek sayısı 28.000'den fazla iken, bu sayı 2015'te 13.500'e düşmüştür. Ötanazinin azalmasıyla birlikte barınağa getirilen köpek sayısı da artmıştır.

Başıboş hayvanları kontrol altına almak için uluslararası düzeyde onaylanmış ve insancıl bir yaklaşım olan CNVR(Catch, Neuter, Vaccinate, Return) olarak bilinen Yakalama, Kısırlaştırma, Aşı ve Geri Dönüş yöntemini teşvik etmek önem taşımaktadır. CNVR yöntemi, köpeklerin toplanmasını, uzmanların onları kısırlaştırmasını ve kuduzla karşı aşılmasını önermektedir. Yaklaşım, kısırlaştırılmış ve aşılanmış köpeklerin kulak küpeleriyle tespit edilmesini ve toplandıkları ortama geri gönderilmesini içermektedir (Kasraoui, 2023). Kısırlaştırma, aşılama ve kulaklarına numaralı küpe takma işleminden sonra sağlıklı ve üreme yapmayan köpekler geldiği sokağa bırakılırsa buralara yeni köpekler yerleşmemektedir. Bu bölgeye yeni bir köpek gelirse onun da kısırlaştırılması gerekir. Şayet kısırlaştırma ve sokağa geri bırakma yeterli bir periyotta yapılırsa uzun dönem için iyi bir sonuç vermektedir. Böylece güvenli ve sakin bir nüfus oluşturulduğu gibi insan sağlığı için de bir tehdit oluşmamaktadır (Gökdoğan vd, 2023). Tüm bu önlemlere rağmen kısırlaştırılmış ve aşılanmış köpeklerin ısırılmayacağı anlamı da çıkartılamaz. Bölgelerini korumak ve gelen tehditleri ortadan kaldırmak için ısırılmaya devam edeceklerdir. Eğer yürürlükteki mevzuat köpeklerin sokaklarda yaşamasını zorunlu kılıyorsa, o zaman insanların saldırıya uğramaktan kaçınmasının hiçbir yolu yoktur (Lenin vd., 2016).

Köpek kontrolünün bir önemli gerekçesi ise yabani hayata zarar vermeleridir. Bhutan'da 1970'lerde ve 1980'lerin başında artan köpek sayısını kontrol altına almak için köpekler ya vurulmuş veya zehirlenmiştir. Ancak başarısız olunmasıyla birlikte köpekler kentsel alanlardan kırsal alanlara taşınmış ve bunun sonucunda köpekler çiftlik ve yaban hayvanlarına saldırarak zararlara neden olmuştur (KUENSEL, 2021).

Sokak köpeklerinin itlaf edilmeleri çok sayıda ülkede tercih edilen bir uygulama olmasına rağmen onlarca yıldır sokak köpek sayısındaki önlenemez artış, bu uygulamanın işe yaramadığını ortaya koymaktadır. Köpek popülasyonunu azaltmak ve yerleşim yerlerine yeni köpeklerin girmesini önlemek için kısırlaştırılmış ve aşılanmış köpekler (Leach, 2014) en iyi uygulama olarak görülmektedir. Kısırlaştırma en uygun çözüm olarak görülse de erken ya da geç kısırlaştırmanın neden olacağı sağlık sorunlarının, sosyal hayatlarındaki davranışlara olan etkilerin ortaya konulmasına yönelik araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Köpeklerin serbest dolaştığı sokakların ya da kontrollü popülasyonun sağlanması oldukça güçtür. Her ikisi de gelecek vaat etmemektedir (Bhadra'dan aktaran Mehta, 2017).

Farklı seçenekler uygulanmasına rağmen çoğu ülkede sorun büyümeye devam etmektedir. Ancak başıboş köpek sorununu çözen bir ülke olması nedeniyle Hollanda'daki uygulamalara bakmak gerekmektedir. Hollanda'da hükümet bir dizi önlem uygulayarak sokak köpekleri sorunuyla doğrudan mücadele etmiştir. Hükümet, ülke çapında CNVR girişimini başarıyla uygulamıştır Mağazadan satın alınan köpeklere yüksek vergiler uygulanması barınaklardan sahiplenmeyi artırmış ve insanların yaklaşık % 90'ı ailelerine bir köpek dâhil etmiştir (ThePetNest, 2023).

Sorumlu köpek sahipliğinin teşvik edilmesiyle birlikte köpeklerin sayısının ve zoonotik hastalıkların görülme sıklığının azalması söz konusu olabilir (WOAH, 2011). Uygun eğitim ve farkındalık programlarının yanı sıra kalıcı düşük maliyetli/ücretsiz kısırlaştırma ve kısırlaştırma programları başıboş köpek ve kedilerin sayısını azaltmak için benimsenen temel yaklaşımlardır(Action Change, 2019).

Başıboş hayvanları yakalama ve kısırlaştırma gibi uygulamalar tek başına yeterli değildir. Evcil hayvanların terk edilmesini önlemeyi amaçlayan yasaların daha iyi uygulamalarla tamamlanması önemlidir. Örneğin evcil hayvan mağazalarının ve yetiştiricilerin, başıboş köpek sayısı kontrol altına alınana kadar köpek yetiştirme ve satmasının yasaklanması ve sokak hayvanlarının sahiplenilmesini teşvik etmek için satın alınan hayvanlardan vergi alınması (Taipei Times, 2022) gibi uygulamaların desteklenmesi önemlidir.

Sahipsiz hayvan sayısındaki artışın ve bu artışın sebep olduğu sorunların başarılı bir şekilde kontrol altına alınması için; hayvan hakları yasalarının oluşturulması ve yürürlüğe konulması, hayvanlara tıbbi bakım (tedavi ve aşılama), beslenme ve barınma sağlanması ile üreme kontrolü gibi (Abdulkarim vd., 2021) uygulamalara ağırlık verilmesi gerekmektedir. Sokak köpeklerinin yaşam

koşullarının iyileştirilmesi, kötü muameleye maruz kalmalarının önlenmesi insanlar açısından da olumlu etkilere sahip olacaktır. Bu konuda çeşitli cezaların uygulanması söz konusudur.

Almanya’da köpeğini terk eden ya da kötü davranan kişiler köpek çipi sayesinde tespit edilerek gözaltına alınmakta ve bu kişilere 25 bin avroya kadar bir para cezası ödetilmektedir. Bazı durumlarda ise iki yıl hapis cezası verilebilmektedir. Böylece köpeğe karşı olumsuz davranışların maliyeti artırılarak büyük ölçüde başarılı olunmaktadır (Lau, 2020).

Çöplük çevrelerinde yer alan köpek yüzdesinin, diğer yerlere göre daha yüksek olduğuna yönelik tespitler bulunmaktadır. Örneğin Sri Lanka’nın banliyölerinde (Dias vd., 2013) ve Sao Paulo’da yapılan araştırmalar sürekli yiyecek kaynağı olan atık sahalarında (Wandeler vd., 1993) köpek popülasyonunun yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle başıboş köpeklerin çoğunlukla atık yerken gözlemlenmesi, atıkların ortadan kaldırılması yoluyla köpek popülasyonunun azaltılabileceği (Taylor vd., 2017) seçeneğini gündeme getirmektedir. Ancak etkili bir atık yönetimiyle köpek sorununun çözülemeyeceği de bir gerçektir. Çünkü sokak köpekleri genellikle aç oldukları için aktif olarak yiyecek aramaktadırlar. Bu nedenle ısırma eğilimi fazladır. Bu durum insan-hayvan çatışmasının ve köpek saldırganlığının artmasına neden olmaktadır (Thapa, 2021).

Aşılama, kısırlaştırma, barınaklarda barındırma, atık yönetimi veya sahiplendirme gibi çözüm uygulamaların maliyeti ve iş yükü fazladır. Bu nedenle başıboş köpek artışını kontrol altına almak sadece belediyelere bırakılabilecek bir görev değildir. Etkili ve kalıcı bir çözüm için sorunun çok taraflı bir platformda ele alınması gerekir. Sorunun çözümüne yönelik kararların alınıp uygulanmasında belediyelere ek olarak bakanlıklar ve bu alanda çalışan ulusal ve hatta uluslararası STK’lar birlikte yer almalıdır.

SONUÇ

İnsanın kentlere yönelmesi, insana özgü sorunların da kentleşmenin beraberinde getirmektedir. Arkadaş ve koruyucu olarak insanın yanında yer alan köpekler, insan hareketliliğine bağlı olarak mekân değiştirmekte ve kentlerde yaşamaktadırlar. Artan sayıları, saldırganlıkları ve neden oldukları çeşitli sorunlarla köpekler kent hayatının bir parçası haline gelmektedirler. Kent ortamında insan için belli görevler üstlenen köpekler, sosyoekonomik nedenlerle sokağa bırakılmakta ve zorlu bir yaşam mücadelesi vermektedirler. Sahipleri tarafından sokağa bırakılmaları, kontrolsüz üreme, ekonomik baskılar, apartman hayatının yaygınlaşması ve atıkların iyi yönetilememesi gibi durumlar sokak köpekleri sorununu büyütmektedir. Bu kötü koşullar doğal olarak insana karşı saldırganlaşmalarına sebep olmaktadır.

Kentsel alanlarda giderek artan ve insan güvenliğini pek çok açıdan tehdit eden sokak köpeklerinin kontrol altına alınması geçmişte olduğu gibi günümüz toplumu için de önemli bir sorun

haline gelmektedir. Bu konuda en eski ve yaygın uygulama ise sokak köpeklerinin itlaf edilmesidir. Ancak sorunun bu şekilde çözülemeyeceği gerçeğiyle çok sayıda ülkede kısırlaştırma, aşılama, barınaklara yerleştirme, yasal düzenlemeler yapılmaktadır. Bunlar daha kabul edilebilir ve uygulanabilir çözüm önerileri ve stratejileri olarak önemsenmekte ve yaygınlaşmaktadır.

Sokak hayvanlarının sayısındaki artışa rağmen evcil hayvan sayısının arttığı da bir gerçektir. Bu nedenle köpek sahiplenmelerinin sıkı kontroller çerçevesinde katı kurallara bağlanması önemlidir. Evcil köpeklerin sahipleri tarafından sokağa tek edilmelerinin ciddi yaptırımlara tabi tutulmasının, sokak köpeklerinin sayısındaki artışın engellenmesine katkı yapması beklenmektedir.

Köpek sorunuyla mücadelede kapsamlı bir köpek kontrol programının hayata geçirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bunun için köpek popülasyonunun kayıt altına alınması önemlidir. Sayıları, artış oranları, cinsiyet dağılımı, aşılanmış ve kısırlaştırılmış olanların oranları, yaşadıkları bölgeler gibi bilgilerin elde edilmesi gerekir. Ancak bu tespitin uzun bir sürede yapılabileceğinin de hesaba katılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulkarim A, Khan M, ve Aklilu, E (2021). Stray Animal Population Control: Methods, Public Health Concern, Ethics, and Animal Welfare Issues. *World Veterinary Journal*, 11 (3): 319-326.
- Action Change (2019). Animal Welfare: Managing Stray Cats And Dogs. <https://actionchange.org/project/animal-welfare-help-us-rebuild-their-tomorrow/>.
- Akıntürk, M.S. (2022). Sahipsiz Köpeklere Karşı Çözüm Üretmeliyiz. <https://www.yenisafak.com/gundem/sahipsiz-kopeklere-karsi-cozum-uretmeliyiz-3879561>. (Erişim tarihi: 11.01.2023).
- Al-Houssari, N. (2021). Health Alert As Lebanon's Stray Dog Problem Fuels Rabies Fears.. <https://www.arabnews.com/node/1935011/middle-east>.
- Anstett, L. (2023). The Global Stray Dog Problem: Causes And Solutions. <https://haldago.org/global-stray-dog-problem-causes-solutions/>.
- Believers IAS Academy (2023). *Stray Dogs And Poor Waste Management*. <https://www.believersias.com/stray-dogs-and-poor-waste-management/>.
- Belkadi, A. ve Shih, F. (2023). NGO Says Mercy Killing Of Stray Animals Is Strictly Controlled By Thai Government. <https://www.thaipbsworld.com/ngo-says-mercy-killing-of-stray-animals-is-strictly-controlled-by-thai-government/>
- Butler, S. M. (2023). Regulating The Working Dog In Medieval England, <https://legalhistorymiscellany.com/2023/05/09/regulating-the-working-dog-in-medieval-england/>.
- CABAR.asia (2022). Tajikistan: Will New Legislative Amendments Protect Stray Animals?. <https://cabar.asia/en/tajikistan-will-new-legislative-amendments-protect-stray-animals>.
- Canal, D., Martín, B, de Lucas, M. ve Ferrer, M. (2018). Dogs Are The Main Species Involved In Animal-Vehicle Collisions In Southern Spain: Daily, Seasonal And Spatial Analyses Of Collisions. *PLoS One*, 14, 13(9). doi: 10.1371/journal.pone.0203693.

- Collin, A. (2018). Medieval Canines: How Did The People Of The Middle Ages Treat Their Dogs?. <https://www.historyhit.com/medieval-canines-how-did-the-people-of-the-middle-ages-treat-their-dogs/>.
- Coomans, J. (2021). What Dogs Have To Do With Medieval Public Health. https://socialhistory.org.uk/shs_exchange/dogs-medieval-public-health/.
- Crossland, D. (2009). Germany's Abandoned Dog Crisis. <https://www.thenationalnews.com/world/europe/germany-s-abandoned-dog-crisis-1.528871>.
- Damaj, R. (2021). Economic Meltdown In Lebanon Leaves Pets Homeless. <https://www.al-monitor.com/originals/2021/12/economic-meltdown-lebanon-leaves-pets-homeless>.
- Dash, D.K. (2022). Stray Animals Second Biggest Reason For Road Accidents, Dogs Account For 58 % Of Them, Insurance Company Report, <https://timesofindia.indiatimes.com/india/stray-animals-second-biggest-reason-for-road-accidents-dogs-account-for-58-of-them-insurance-company-report/articleshow/93812664.cms>.
- Dias RA, Guilloux AG, Borba MR, Guarnieri MC, Prist R, Ferreira F, Amaku, M, Neto, JSFN ve Stevenson, M. (2013). Size and spatial distribution of stray dog population in the University of Sao Paulo campus, Brazil. *Prev Vet Med* (2013) 110(2):263–73. DOI: 10.1016/j.prevetmed.2012.12.002
- Four Paws (2023a). Stray Animals: Pets Without A Home, <https://www.four-paws.org/campaigns-topics/topics/help-for-stray-animals/stray-animals-pets-without-a-home>. (Erişim Tarihi: 10.10.2023).
- Four Paws (2023b). Stray Animal Care In Bulgaria. <https://www.four-paws.org/campaigns-topics/topics/help-for-stray-animals/stray-animal-care-in-bulgaria>.
- Gandhi, M. (2023). Urban Menace: We Should Lower Our Intolerance Towards Stray Dogs. <https://www.downtoearth.org.in/news/governance/urban-menace-we-should-lower-our-intolerance-towards-stray-dogs-90150>.
- Garcia, R. (2016). Dog And Cat Populations Management In Urban Areas. *World Small Animal Veterinary Association Congress Proceedings*.
- Gordon, R. (2017). From Pests To Pets: Social And Cultural Perceptions Of Animals In Post-Medieval Urban Centres In England (AD1500–1900). *Papers From The Institute Of Archaeology* 27(1), doi: <https://doi.org/10.5334/pia-478>.
- Gökdoğan, HU, Bayramlı, G. ve İlseven G. (2023). Kay Projesi Nedir Ve Niçin Kay?. http://www.akyaka.org/hayvansever/kay_projesi.htm.(10.01.2023).
- Gündoğdu, C. (2018). The State And The Stray Dogs In Late Ottoman Istanbul: From Unruly Subjects To Servile Friends, *Middle Eastern Studies*, 54(4):1-20.DOI:10.1080/00263206.2018.1432482.
- Intozi (2023). Stray Animals Are The Second Most Common Reason For Accidents, Deaths, And Hazards: How AI Video Analytics Tackles Such Problems. <https://www.linkedin.com/pulse/stray-animals-second-most-common-reason-accidents-deaths-hazards-q1bzf>.
- Kasraoui, S. (2023). Morocco Urges Local Authorities To End Use Of Firearms, Poison Against Stray Dogs. <https://www.morocoworldnews.com/2023/05/355723/morocco-urges-local-authorities-to-end-use-of-firearms-poison-against-stray-dogs>.
- Koutrouvelis, G. (2023). Greece's Ever-Growing Problem With Stray Pets. <https://hideshowcase.com/3939/news/greeces-ever-growing-problem-with-stray-pets/>.
- KUAM News (2018). Stray Dogs Pose Serious Health Hazard For Island Residents. <https://www.kuam.com/story/39639900/2018/12/13/stray-dogs-pose-serious-health-hazard-for-island-residents>.
- KUENSEL (2021). Time For A Radical Approach In Dealing With Stray Dog Problem?, <https://kuenselonline.com/time-for-a-radical-approach-in-dealing-with-stray-dog-problem/>.

- La Fondation Droit Animal (2023). Déclaration Des Droits De L'animal. <https://www.fondation-droit-animal.org/la-fondation/declaration-des-droits-de-lanimal/>.
- Lau, A. (2020). A Country Without Stray Dogs, <https://www.linkedin.com/pulse/country-without-stray-dogs-andy-lau>.
- Leach, A. (2014). Animal Welfare: Why Dogs Are A Development Issue, <https://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2014/may/02/animal-welfare-stray-dogs-development>.
- Lenin, J., Uniyal M. ve Vanak, A T. (2016). Do Dogs Threaten People's Right To Safety In Public Spaces?. <https://thewire.in/health/dogs-rabies-neutering-safety>.
- Mark, J. J. (2019). Dogs In The Ancient World. *World History Encyclopedia*, <https://www.worldhistory.org/article/184/dogs-in-the-ancient-world>.
- Mehta, S. (2017). Sharing The Urban Space – Scientific Study Helps Unfold The Often Misunderstood Human-Stray Dog Conflict. *Research Matters*, 7.
- Mervosh, S., McClure, J. ve Oxford, T. (2016). These 6 Charts Explain Why Dallas' Dog Problem Is So Messed Up. <https://interactives.dallasnews.com/2016/stray-dogs/>.
- New Forest District Council (2023). Stray, lost and found dogs. <https://www.newforest.gov.uk/article/1020/Stray-lost-and-found-dogs>.
- NYC Health (2005). Protecting Public Health In New York City: 200 Years Of Leadership, 1805-2005. <https://www.nyc.gov/assets/doh/downloads/pdf/bicentennial/historical-booklet.pdf>.
- Passut, T. (2017). Rabies And Babies: The Dangers Of Stray, Wild Animals. https://www.army.mil/article/189824/rabies_and_babies_the_dangers_of_stray_wild_animals.
- Pearson, C. (2017). Stray Dogs And The Making Of Modern Paris. *Past & Present*, 234, 137-172.
- Pektaş, E.K. (2022). Başıboş Köpek Sorunu Nasıl Çözülür?. *Gönül Dergisi*, 134.
- Rahman, Z. (2019). Pakistan's Biggest City Karachi Grapples With Stray Dog Problem. <https://www.trtworld.com/magazine/pakistan-s-biggest-city-karachi-grapples-with-stray-dog-problem-29417>.
- Rowan, A. (2022). Humane Management Of Global Dogs. <https://wellbeingintl.org/humane-management-of-global-dogs/>.
- Sehgal, R, Chavla, S. ve Reece, J. (2011). Population Survey (Census) of Stray Dog Population in Ahmedabad, Gujarat. *Stray and Feral Animal Populations Collection*. 7. <https://www.wellbeingintlstudiesrepository.org/strfapop/7>.
- Singh, V. (2023). Tackling the Challenge of Stray Dogs in the Global South Lessons From the Netherlands. <https://www.linkedin.com/pulse/tackling-challenge-stray-dogs-global-south-lessons-from-varnika-singh>.
- Strand, P. (2011). The Global Dog Population Crisis. <https://naiaonline.org/articles/article/the-global-stray-dog-population-crisis-and-humane-relocation#sthash.mmOXKCsE.dpbs>.
- Taipei Times (2022). Editorial: Growing Stray Numbers Need Control. <https://www.taipeitimes.com/News/editorials/archives/2022/07/19/2003781996>.
- Taylor, L.H, Wallece, R.M., Balaram, D., Lindenmayer, J.M., Eckery, D.C., Watkiss, B.M., Parravani, E. ve Nel, L.H. (2017). The Role Of Dog Population Management In Rabies Elimination-A Review Of Currebt Approaches And Future Opportunities. *Frontiers in Veterinary Science*, 4:109.
- Thapa, I.B. (2021). Ending The Cycle Of Suffering For Street Dogs With Action: A Story From Voice Of Animal Nepal. <https://endrabiesnow.org/stories/view/ending-the-cycle-of-suffering-for-street-dogs-with-action-a-story-from-voic>.
- ThePetNest (2023). The Netherlands: World's First Country With Zero Stray Dogs - How They Achieved It. <https://www.linkedin.com/pulse/netherlands-worlds-first-country-zero-stray-dogs-how-achieved>.
- The Times of India (2019). Stray Animal Menace Poses Threat To Commuters in Dehradun. <https://timesofindia.indiatimes.com/city/dehradun/stray-animal-menace-poses-threat-to-commuters-in-doon/articleshow/71975159.cms>. (Erişim Tarihi: 24.09.2023).

- The Welfare of Stray Dogs (2008). The Street Dog Issue, <https://www.wsdindia.org/faqs.htm>. (Erişim Tarihi:11.10.2023).
- Tuckel, P.S. ve Milczarski, W. (2020). The Changing Epidemiology Of Dog Bite İnjuries in The United States, 2005–2018, *Injury Epidemiology*, 7-57.
- ULUCHAY(2022). Sokak Köpekleriyle İlgili Sorunlar: Komplikasyonlar Ve Çözme Yolları. <https://uluchay.org/problems-with-stray-dogs-complications-and-ways-to-solve-it/>.(Erişim tarihi: 11.12.2023).
- Vanak A.T. (2023). Growing Stray Dog Problem is Evidence That The Sterilisation Programme Has Failed. <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/growing-stray-dog-problem-evidence-sterilisation-programme-failure-8504939/>.
- Waltham Forest (2023). Dogs, Animals and Pest Control. <https://www.walthamforest.gov.uk/neighbourhoods/report-neighbourhood-problems/dogs-animals-and-pest-control/how-report-stray-animal>.
- Wandeler AI, Matter HC, Kappeler A, Budde A. (1993). The ecology of dogs and canine rabies: a selective review. *Revue Scientifique et Technique (International Office of Epizootics)*, 12(1):51-71. <https://doi.org/10.20506/rst.12.1.663>.
- Webster, D. (2013). The Economic Impact Of Stray Cats and Dogs At Tourist Destinations On The Tourism Industry, [https://turismoresponsable.com/userfiles/The%20Economic%20Impact%20of%20Stray%20Cats%20and%20Dogs%20at%20Tourist%20Destinations%20on%20the%20Tourism%20Industry%20May%202013-2\(2\).pdf](https://turismoresponsable.com/userfiles/The%20Economic%20Impact%20of%20Stray%20Cats%20and%20Dogs%20at%20Tourist%20Destinations%20on%20the%20Tourism%20Industry%20May%202013-2(2).pdf). (11.11.2023).
- WOAH-World Organisation for Animal Health (2011). Terrestrial Animal Health Code. https://www.woah.org/fileadmin/Home/eng/Health_standards/tahc/2018/en_chapitre_aw_stray_dog.htm. (Erişim tarihi: 20.11.2023).
- World Animal Foundation (2023). How Many Dogs Are in The World And What The Canine Population Means To Humans!, <https://worldanimalfoundation.org/dogs/how-many-dogs-are-in-the-world/>.